

Úvod do studia dějepisu

Část III:

Metody a metodologie

(Mgr. Jiří Němec, Ph.D.)

Literatura

- BERNHEIM, Ernst: Úvod do studia dějepisu. Praha 1931. (*něm. Einleitung in die Geschichtswissenschaft. Praha 1985*)
(tzv. velký Bernheim byl *něm. orig. Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Berlin 1889 – 1. vydání*)
- HROCH, Miroslav a kol.: Úvod do studia dějepisu. Praha 1985.
- ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Úvod do studia historie. Brno 1981.*
- BARTOŠ, Josef: *Metodika a technika historické práce. Praha 1982.*
- BŮŽEK Václav a kol.: Úvod do studia historie. České Budějovice 1994.
- ZWETTLER, Otto – VACULÍK, Jaroslav – ČAPKA, František: *Úvod do studia dějepisu a technika historikovy práce. Brno 1996 (skripta PaedF MU)*
- BARTL, Július: *Úvod do štúdia dějepisu. Bratislava 1997.*
- JINDRA, Zdeněk (ed.): Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin. Sv. 1. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru. Praha 1997.
- MYŠKA, Milan: Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějiny sekundárního sektoru. Ostrava 2010.

Časopisy k teorii a metodám dějepisectví

Dějiny – teorie – kritika (od 2004)

History and theory (od 1960, 48. ročník v roce 2008, USA)

Tradiční popis „etap“ historikovy práce (M. Hroch)

1. stanovení tématu
2. heuristika a kritika
3. analýza a interpretace
4. syntéza a sepsání poznatků v odpovídajícím jazykovém tvaru – v historickém textu

Charakteristické je trvalé prolínání a návraty mezi heuristikou, kritikou, analýzou a interpretací.

Viz problém *hermeneutického kruhu*.

Postup práce podle Umberta Eca

Nejen pro přípravu diplomové či seminární práce čti Ecovu knihu *Jak napsat diplomovou práci*.

1. stanovení přesného tématu
2. shromáždění existujících podkladů a dostupných dokumentů
3. seřazení a uspořádání shromážděného materiálu
4. ohledání tématu ve světle shromážděného materiálu
5. organické uspořádání všech předchozích teoretických úvah na dané téma
6. uspořádání veškeré látky do textu tak, aby čtenář pochopil myšlenkový záměr práce a aby byl sám schopen vyhledat tytéž materiály a dokumenty, aby se s nimi mohl případně zabývat vlastními silami

Čtyři dobré rady („pravidla“) Umberta Eca nejen pro studenty, kteří to s výsledkem výzkumu myslí vážně a chtějí ho zdárně dokončit

1. Téma at' (pokud možno) odpovídá Vaším zájmům!
2. Prameny nutné pro zpracování tématu Vám musí být dostupné!
3. Zpracovatelnost všech podkladů a pramenů at' odpovídá Vaší kulturní úrovni.
4. Metodologické předpoklady pro daný výzkum necht' co nejvíce odpovídají Vaším zkušenostem a průpravě.

„Historie jako věda“

- Forma vědeckého poznání, zkoumající lidskou společnost v minulosti.
- Věda zabývající se přednostně *diachronními* vztahy před vztahy *synchronními*.
- Společenská neboli sociální věda
- Příbuzné vědy
 1. archeologie, dějiny umění, dějiny literatury, pomocné vědy historické
 2. sociologie, ekonomie, politologie, kulturní antropologie (etnologie)
 3. přírodní vědy – paleontologie, geologie, klimatologie
- Jako každá věda pracuje na základě určitých formalizovaných pravidel a specifickými přístupy a metodami.
- Otázka interdisciplinarity
- Věčná otázka o vědeckosti versus literárnosti historie (Aristoteles – historie je literární žánr, H. White – historie podléhá literárním pravidlům literárního vyprávění)

Obory historické vědy

■ *dělení podle*

historických epoch

dějiny starověku

dějiny středověku

(medievalistika)

dějiny novověku

soudobé dějiny

(Zeitgeschichte)

■ *prostorové členění*

univerzální dějiny

(světové, obecné,

globální)

národní (státní)

regionální

■ *dělení podle*

hlavního předmětu

zkoumání

politické dějiny

sociální dějiny

hospodářské

dějiny

kulturní dějiny

a celá řada dalších

odnoží

Metoda, metodologie, metodika

Metoda – z řec. *meta hodos* (cesta kam)

obecně „*způsob, jak dosáhnout jistého předem stanoveného cíle; ve vědě – systematický postup při poznávání předmětu zkoumání, který má určitý teoretický základ*“ (Filozofický slovník, Olomouc 1995, s. 269)

„kontrolovaný proces vytvoření historické znalosti“

Metody jsou jen nástrojem v rukou badatele, jehož vhodné použití může přinést poznání nových historických faktů.

Metodologie

- teoreticko-filozofická disciplína zabývající se zkoumáním základních principů, cílů, kategorií a metod určitého vědeckého oboru

Metodika

- souhrn zásad, pravidel, návodů a konkrétních postupů při praktickém použití metod při vědeckém výzkumu

Základní metody historie

- přímá a nepřímá metoda
- induktivní a deduktivní metoda
- komparativní metoda
- metoda sondy
- modelová analýza
- typologická metoda
- kvantitativní metoda (historická statistika)
- geografická metoda
- filologická metoda
- diskurzní metoda
- ikonografická metoda
- biografická metoda
- metoda orální historie

Přímá a nepřímá metoda

Přímá metoda

- bezprostřední čerpání informací z jednoho nebo více historických pramenů, prověřených jejich vnější i vnitřní kritikou
- nejběžnější postup tam, kde jde o prostý popis historické skutečnosti

Nepřímá metoda

- čerpání informací z pramenů jejich dalším zpracováváním (kombinace pramenů, provádění jednoduchých matematických operací, aplikování znalostí z jiných vědních oborů a PVH,...)
- běžný, ale náročnější postup pro rekonstrukci a porozumění složitějším vztahům, pro otázky po příčinách a důsledcích
- Obě metody jsou od sebe vzájemně neodlučitelné; lze je používat jednu po druhé, samostatně i paralelně zároveň.
- Obě dohromady tvoří východisko každého historického výzkumu a předcházejí použití dalších historických metod.

Induktivní a deduktivní metoda

- obecné vědecké metody, užívané běžně, samozřejmě a často neuvědoměle

Indukce

- metoda zobecnění = z empiricky z pramenů získaných jednotlivých faktů vyvozuje obecné závěry
- pokud je znám celý soubor – úplná indukce (v historiografii výjimečně); jinak a častěji neúplná indukce (nutno ovšem znát většinou část zkoumané množiny).

Dedukce

- vyvozování závěrů podle pravidel formální logiky z několika premis
- použití pro určení souvislostí různých historických procesů, především pokud je nelze vyčíst z pramenů, a pro orientaci v nashromážděném empirickém faktografickém materiálu
- premisy nejsou nezpochybnitelné axiomy! nutná veliká obezřetnost!

Komparativní (srovnávací) metoda

- porovnání dvou a více různých skutečností, které vykazují nejméně jedno (lépe více) srovnatelné kritérium s cílem získat informace o shodách, podobnostech a odlišnostech
- tyto lze využít pro určení shod a rozdílů, klasifikaci, typologizaci, hierarchizaci jevů a především pro výkladovou komparaci - zjištění obecných a vztahových souvislostí jevů, jejich kauzálních stavů a charakteristik
- srovnávat lze snad vše, co lze definovat, např. určitá území, instituce, průběh historických událostí a situací, sociální skupiny, přijímání nebo odmítání idejí, hodnotové řády, právní regule a jejich vývoj, kariéry a strategie

Pravidla – 1. jasně definovat objekt komparace, 2. určit co komparací sledujeme, 3. stanovit kritéria a hlediska, 4. vyjasnit si vztah k chronologii

Komparaci lze provádět diachronně (v časově různých minulostech na stejném teritoriu, nutné pro periodizaci) nebo synchronně (ve stejném minulém čase na různých teritoriích nebo v různých oblastech).

Vytváření **analogií** – úsudků o pravděpodobné shodě dvou a více jevů v určitém podstatném znaku nebo směru.

Metoda sondy

- neboli metoda „reprezentativního výběru“

Zkoumání obecné skutečnosti na základě jedné konkrétní situace nebo události.

Dochází ke zpracování vybraného, reprezentativního vzorku dat, jejichž výsledky jsou generalizovány.

Sonda nemá podat ucelený obraz, naopak má záměr zjednodušit, soustředit se jen na jisté vlastnosti a rysy.

Vhodné pro výzkum, kde je obrovské množství dat, které z různých důvodů nelze zpracovat (nedostatek času, nákladnost...). Např. historická demografie.

Tři možnosti výběru:

- náhodný výběr (pravděpodobnostní)
- systematický výběr
- výběr pomocí nezávislého znaku

Metodu sondy lze ovšem použít ještě v jiném smyslu – jako metodu zjištění povahy problému analýzou jeho náhodné části. Výsledky pak nejsou konečnou fází výzkumu, ale jen přípravným, orientačním krokem.

Modelová analýza

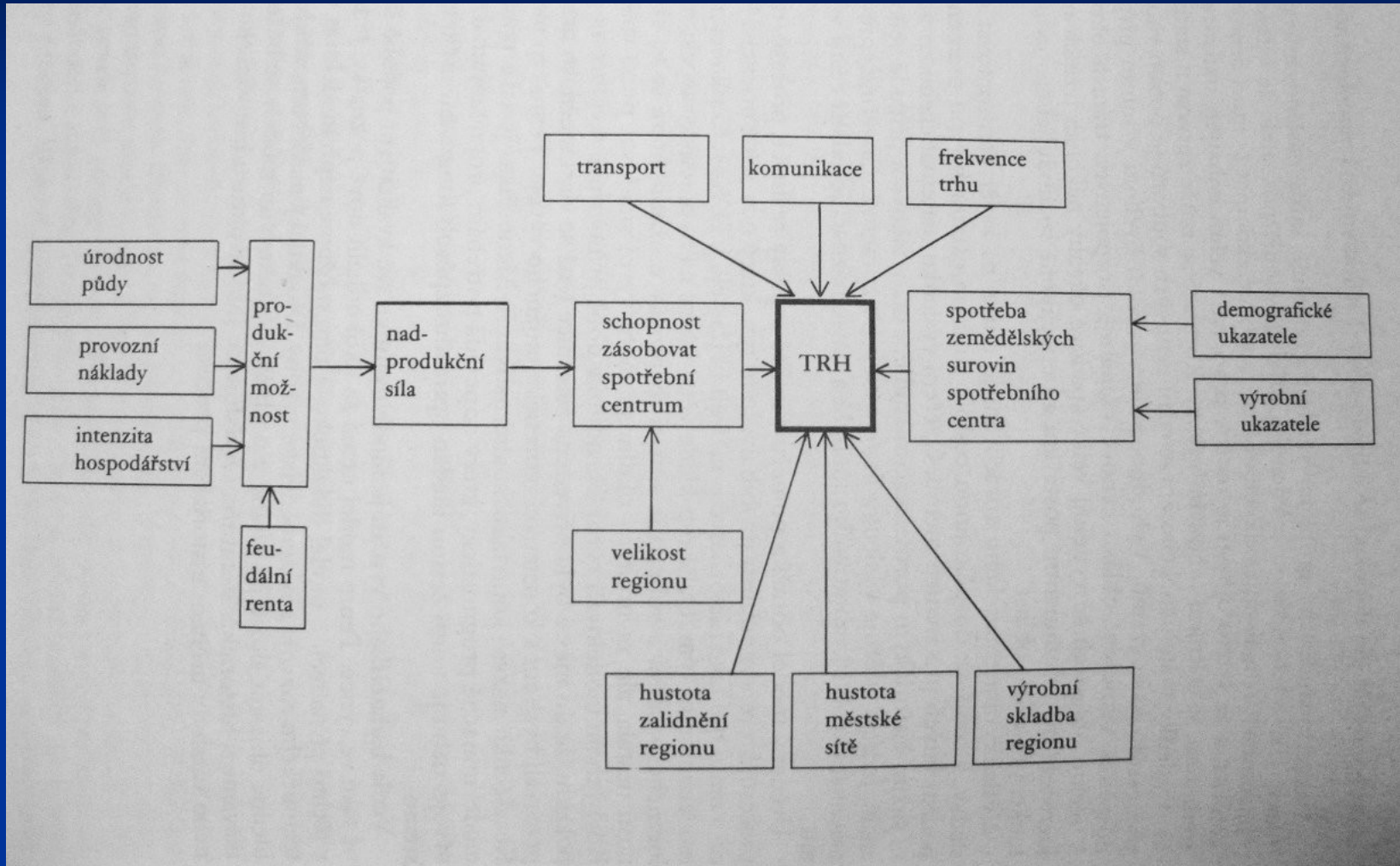
- poměrně nová, stále ještě nepříliš využívaná metoda.
- především v hospodářských a sociálních dějinách.

Vytváří se **zjednodušený model určitého složitého a komplexního historického fenoménu**. Základní vztahy se v modelu objevují jen ve studovaných souvislostech. Modelové zjednodušení má pomoci objasnit složité souvislosti.

Postup:

1. stanovení objektu modelování a jeho vyjmutí z komplexu ostatních jevů
2. definování systému a vztahů uvnitř systému
3. formulování hypotézy či hypotéz
4. vytvoření blokového schématu
5. případná kvantifikace

Příklad blokového schématu vytváření tržních okruhů v 18. a první polovině 19. století

Jinou formou modelové analýzy může být i vytváření „typického“ zástupce určitého jevu („typický žoldněř“, „typický obchodník“, „typická bitva“...).

Typologická metoda

- nástroj dalšího třídění a kategorizace historických jevů, tedy zpřehlednění a zjednodušení souvislostí.

Navazuje na komparativní metodu, která vytvořila prostor pro určení shod a diferencí mezi zkoumanými jevy.

Umožňuje také srovnávat srovnatelné, přičemž vyniknou jednotlivá specifika.

podstata: z jednotlivých jevů, jež mají společné určité charakteristické prvky, se vytváří **základní vzory s vlastní vypovídající hodnotou.**

Určení: pro výzkum takových historických jevů, které patřily k jedné části společenské skutečnosti, ale zároveň se v mnohém lišily. Zjednodušeně – jsou si na první pohled podobné, na druhý pohled se ale přece v něčem odlišují.

Jak? Při výzkumu upřednostňujeme určité skutečnosti a charakteristiky, které jsou pro vymezený soubor prvků společné, a upřednostníme je před jinými skutečnostmi, které tyto prvky v souboru navzájem odlišují. Nelze ji použít tam, kde nelze souhrn prvků zřetelně vymežit.

Zvláštní forma – ideální typy (Max Weber)

Periodizace – zvláštní druh uplatnění typologické metody, aplikované nikoliv synchronně, ale na určitý jev v čase. Nevytváří tradiční typy, ale něco, co bychom mohli označit jako „chronotypy“, tedy na základě určitých charakteristik definované periody, v časovém kontinuu odděleném „událostními“ mezníky.

Kvantitativní metoda

Havránek, J. – Petrář, J.: *Základy statistické metody pro historiky*. Praha 1963.

Popisuje historické procesy pomocí interpretace číselných údajů, tabulek a grafů, vypracovaných **matematickou analýzou pramenných údajů**.

Kde? Nejčastěji v hospodářských, sociálních, ale i v kulturních dějinách aj.

Použití: přednostně tam, kde jsou číselné údaje k dispozici nebo kde lze údaje z pramenů kvantifikovat.

(např. koncentrace majetku, proměna poddanských dávek, daňového zatížení, šíření nových technologií - knihtisku, parního stroje, hospodářská či obchodní závislost, vědecké či umělecké kontakty podle četnosti korespondence nebo uměleckých sbírek, kultur. význam podle četnosti publikací a recenzí)

Historická statistika

Viz Kubišův oddíl (Hroch 1985, s. 216-222).

Samostatná disciplína, pracující výhradně kvantitativní metodou.

Zaměření: kvantitativní výzkum hromadných jevů s cílem jejich utřídění a sledování souvislostí a příčinností v historickém procesu, příp. definování „zákonitostí“.

Použití: zpravidla pro období od 18. století, kdy moderní stát začíná sbírat demografické a ekonomické údaje – první záměrné „statistiky“ (např. sčítání lidu). V „předstatistickém období“ jen na základě vytváření dílčích statistik (z urbářů, soupisů poddaných, městských knih, zemské desky, apod.).

Podmínka: Zjištění vzniku a reprezentativnosti údajů cestou kritiky pramene, protože prameny v „předstatistickém“ období odrážejí statistické údaje jen zprostředkovaně, a tudíž nepřesně a neúplně.

Prameny pro historickou statistiku

1. prameny „statistického typu“, jež jsou již výsledkem statistického šetření (jsou zároveň dílčím zpracováním historické skutečnosti)
2. prameny formalizované, zachycující hromadné jevy institucionálního typu
3. prameny neformalizované, zachycující jednotlivé jevy, u nich je třeba hledat společné kvantifikovatelné charakteristiky

Historická demografie

Viz oddíl E. Maura (Hroch 1985, s. 255-258).

A úvodní oddíly kapitol knihy **Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1998.**

Časopis: **Historická demografie** (od 80. let)

- historická disciplína, užívající jako jednu z hlavních metod demografickou statistiku
- na pomezí historie a demografie (odkud teoretická východiska a pojmový aparát)

Úkol: studium historického vývoje počtu, skladby, rozmístění a pohybu obyvatelstva od nejstarších dob až po současnost.

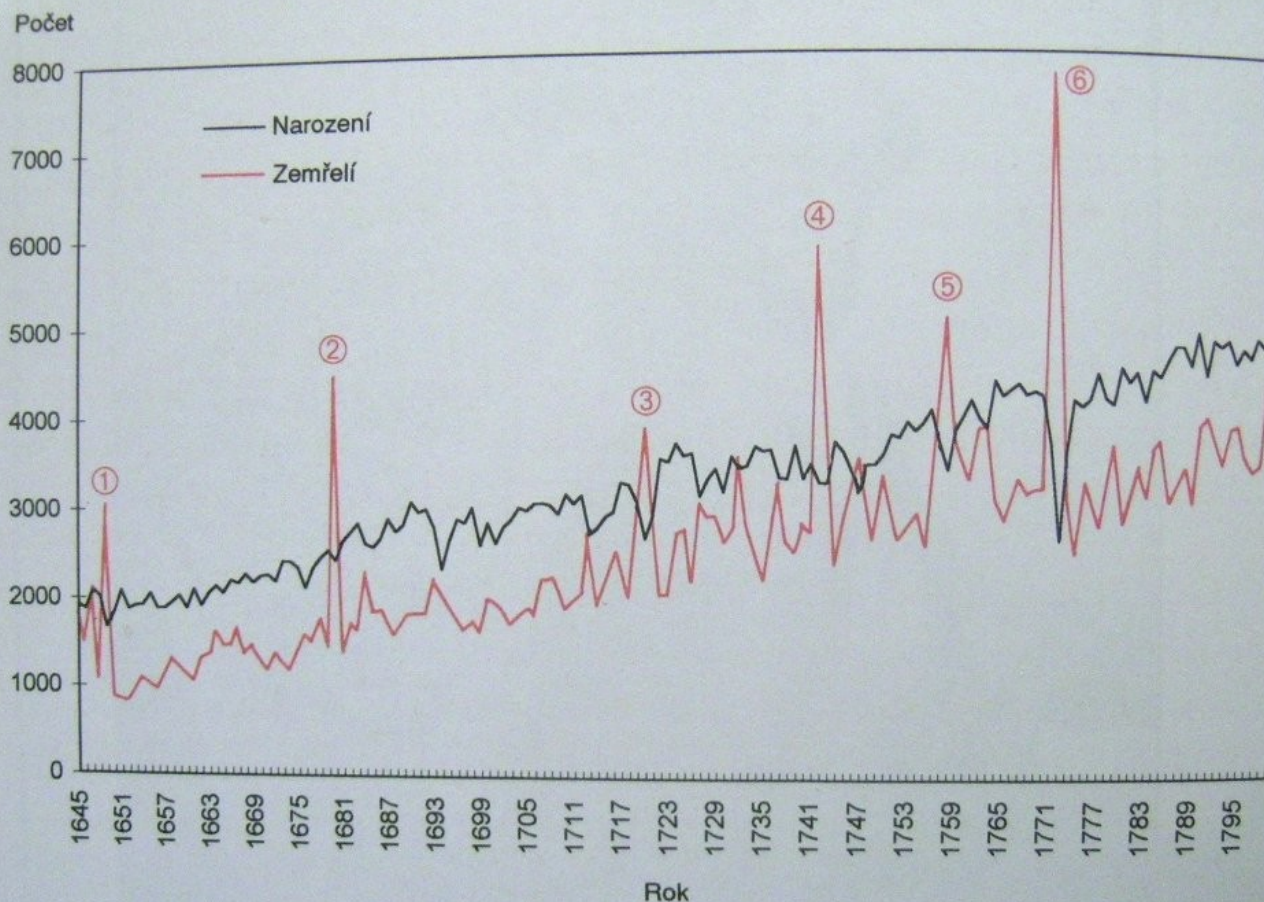
Proč? Údaje o proměnách počtu obyvatelstva (narození, úmrtí, hustota, migrace a mobilita – taky sociální mobilita, národnostní, náboženská, sociální skladba, podoba a složení rodiny) pomáhají rozumět širším historickým procesům, událostem a historickým změnám.

Možnosti historické demografie v závislosti na pramenech

- 1) do konce 13. století
jen antropologické a genetické analýzy kosterních pozůstatků, tzv. paleodemografie
- 2) 13. – konec 15. století
v hrubých obrysech a v lokálním měřítku lze studovat v písemných pramenech (berní knihy, urbáře) např. početnost obyvatelstva, národnost, majetkovou a sociální strukturu
- 3) 16. – pol. 19. století
první hromadné evidence jevů demografické povahy (katastry, poddanské seznamy, soupisy podle víry, zpovědní seznamy, církevní matriky, sčítání lidu) umožňují (ovšem na základě náročných excerpce) odpovědět na většinu demografických otázek
- 4) pol. 19. století – současnost
k dispozici je státem připravovaná pravidelná demografická statistika obyvatelstva

Příklad 1

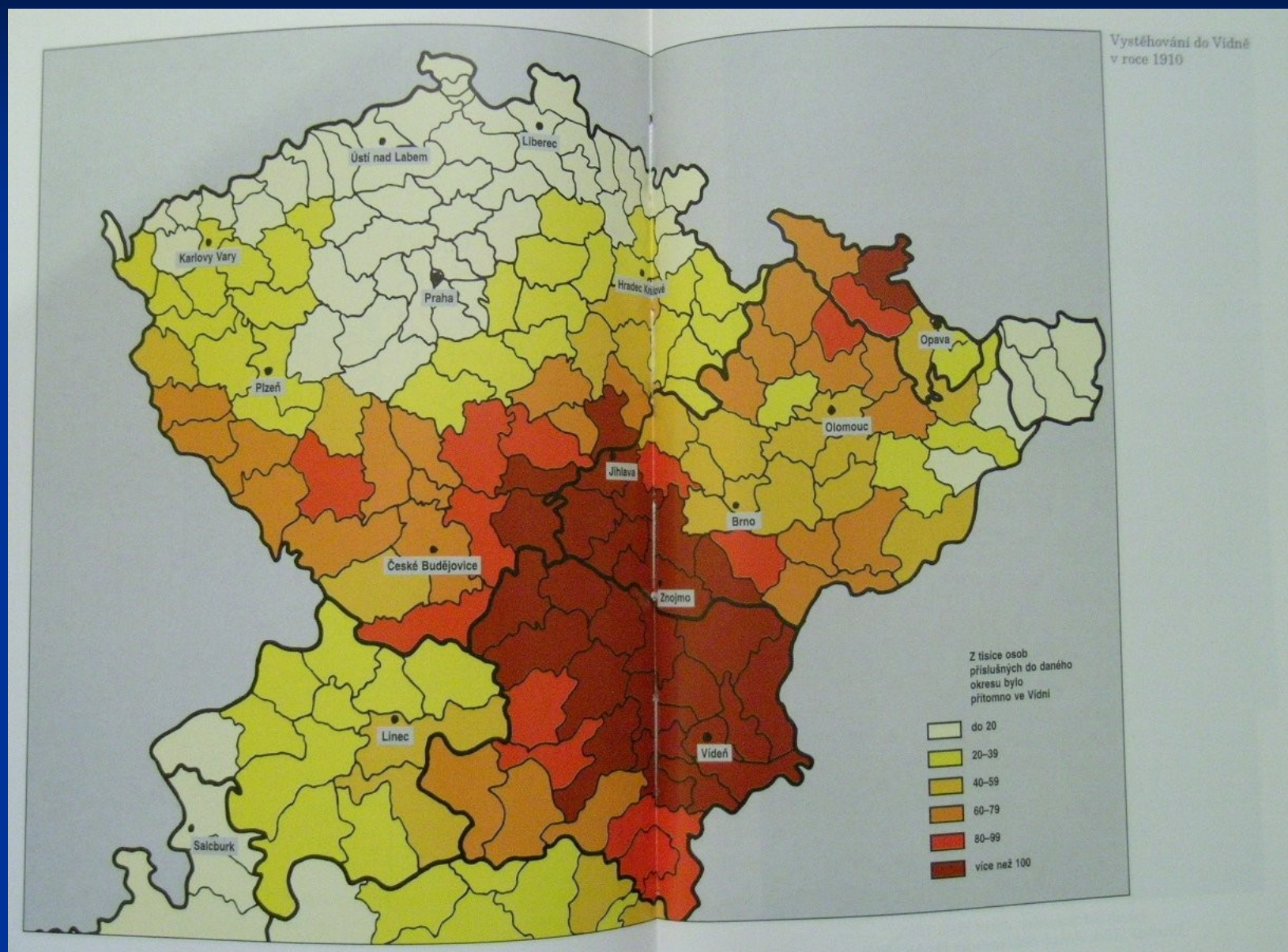
Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1645–1799

1 konec třicetileté války, 2 epidemie moru, 3 neúroda, 4 válka o dědictví rakouské, 5 sedmiletá válka, 6 neúroda

Sestaveno z rekonstrukce počtu narozených a zemřelých podle záznamů křtů a pohřbů v matrikách 45 farností Čech, Moravy a Slezska.

příklad 3: vystěhování do Vídně v roce 1910

Geografická metoda

Semotanová, E.: *Historická geografie českých zemí*. Praha 2002.

Kučera, Z.: *Historická geografie mezi geografii a historiografií*. **Historická demografie** 34, 2007, s. 9-19.

- zkoumá historickou problematiku s ohledem na geografické prostředí, v němž historické dění odehrává, nejen jako pasivní jeviště, ale jako nutnou podmínku a také výsledek života lidské společnosti
- nejjednodušší technikou je již geografická identifikace a lokalizace dění
- zjištění geografických údajů umožňuje např. vytvořit si představu o osídlení, zemědělské či jiné hospodářské činnosti, o předpokladech vojenského tažení, bitvy či válečnické strategie, o možnostech mobility obyvatelstva, o předpokladech utváření státních hranic apod.

Pramenem často **mapy** a **plány**, historické popisy krajín apod.

Výsledkem geografické metody může být prostorové znázornění dění na mapě či plánu či rekonstrukce určitého zaniklého historického prostoru.

Historická geografie

Disciplína studující **proměny geografického prostoru v čase**, stojí na pomezí mezi přírodní a společenskou vědou - geografii a historií, také archeologií, historickou demografií, dějinami osídlení, hospodářskými dějinami a z přírodních věd kartografií, geodézií, botanikou, pedologií, hydrologií, klimatologií, ekologií.

Studuje stav, vývoj a proměny geografického prostředí v minulosti, příčiny, které tyto proměny způsobily, jejich následky a příslušné zákonitosti. Rekonstruuje zaniklou krajinu, objasňuje historické souvislosti současného stavu krajiny. (Semotanová)

Studuje např. vývoj a podobu

1. určité části Země v daném historickém čase (např. Judea v čase narození Krista, Čechy v době středověké kolonizace)
2. fyziognomických, strukturních a funkčních prostorových jednotek v minulosti (např. proměna říčních systémů mezi středověkem a novověkem, proměny lesa v novověku, vývoj krajiny pod vlivem industrializace země...)

Metody: soubor historických, geografických, kartografických metod a metod hraničních oborů

Příklad rozsáhlého použití historickogeografické metody F. Braudel, *Středomoří a středomořský svět v čase Filipa II. (1949)*.

Historická klimatologie

Rudolf BRÁZDIL – Oldřich KOTYZA, *Současná historická klimatologie a možnosti jejího využití v historickém výzkumu*, Časopis Matice moravské – Supplementum I, 2001, s. 17–59.

Zabývající se historickým vývojem a proměnami klimatu a jeho vlivem na lidskou společnost. Stojí na pomezí historií a klimatologií.

cíle:

1. Provést časovou a prostorovou rekonstrukci počasí a podnebí před pravidelného meteorologického měření.
2. Studovat citlivost minulých společností a ekonomik na kolísání klimatu, klimatické extrémny a přírodní katastrofy.
3. Studovat společenskou percepci klimatu a jeho vlivu.

Filologická metoda

- metoda využívající jazyk jako hlavní historický pramen
- slovní zásoba podává cenné svědectví o existenci (a neexistenci) vztahů, institucí a předmětů, neboť platí, že jazyk má pojmenování jen pro to, co je vnímáno a existuje (např. označení pro dnes již neexistující činnosti a řemesla)
(srov. také dějiny pojmů – Begriffsgeschichte jako kulturní dějiny nebo dějiny myšlení)

Časté použití:

- **kritika pramenů**

- **onomastika** – analýze vlastních jmen, především **toponomastika** (nauka o jménech zeměpisných: choronyma, toponyma, oronyma, hydronyma, jména traťová) – účinný nástroj studia dějin osídlení, méně **antroponomastika** (nauka o osobních jménech).

Podmínka? Vždy vycházet ze všech historicky dochovaných názvů, nikdy však současných.

Omezení? Výsledky mají hypotetický charakter!

Ikonografická metoda

Ikonografie od *eikon* (obraz) a *grafein* (psát)

Metoda „rozboru obrazů“ (*image*), vypůjčená z dějin umění.

Metoda analyzující obrazové (dvou i trojrozměrné) neboli ikonografické materiály s cílem porozumět motivům vzniku i myšlenkovému světu, jenž tyto materiály zplodil.

ikonografie (rozbor stylu, námětu a přímého významu)

ikonologie (rozbor vnitřního smyslu a symbolů, analýza kolektivního kulturního myšlení nebo světonázoru, jež se odráží v daném uspořádání obrazu)

Od 60. let 20. století roste její význam nejen pro dějiny umění, ale i pro hospodářské (plány továren, výrobních provozů, zobrazení manufaktur, vyobrazení strojů, mapy zalesnění, železnic), sociální (plány a obrazová výzdoba sídel, domů, kulturních institucí, zobrazení práce, řemesel) a kulturní dějiny, dějiny mentalit a každodennosti (žánrové obrázky, veduty měst, pohlednice, dokumentární a rodinné fotografie, film), nebo i pro politické dějiny (zobrazení symboliky moci a řádu nebo např. politická ideologie ve filmu).

Estetická hodnota díla je při analýze druhořadá, rozhodující je intence autora, téma, to, čím konkrétně je téma tvořeno, ale i to, co na obraze schází, tedy jak to odráží myšlenkový svět autora.

Kromě toho je důležité i to, co je zobrazeno jaksi mimochodem – jako odraz toho, co bylo přirozené a normální (např. zobrazení výbavy kuchyně na žánrovém obrázku z života na zámku apod.)

Biografická metoda

Biografie = řec. Životopis

- jako vědecký žánr líčí individuum v historicko-sociálním a kulturním kontextu, popisuje individuální historii života, která zahrnuje nejen vnější podmínky, nýbrž také duchovní a duševní vývoj jedince
(zahrnuje v sobě různé aspekty sociálního světa – vztah struktur a individuálního jednání, perspektivu obecného i perspektivu jedince)
- dříve dějiny „velkých“ osobností (vládců, umělců, „géniů“), jež „tvořily“ dějiny
- dnes popis a porozumění vzájemného vztahu mezi individuálním a kolektivním, proto také dějiny „malých“ nebo „průměrných“ lidí a lidí na okraji společnosti

Biografická metoda pomocí biografické analýzy usiluje osvětlit určitý obecný historický fenomén (např. proměnu názorů a identit; analýza konkrétního jednání – kolaborace, přizpůsobení, odpor; proměna každodennosti).

Soudobé nástroje biografické analýzy:

socializace, společenské sítě (social network), generace, habitus, přijetí a působení jeho myšlenek, děl a činů

Prosopographie (kolektivní biografie, analýza kariérních linií):

analýza velkého souboru biografii osobností určitých historických skupin nebo institucí (např. vědecká instituce, městský úřad, spolek nebo určitého zaměstnání – úředníků, politiků, podnikatelů, řemeslníků apod.) s cílem zjistit obecně platné shody, podobnosti a vztahy v individuálních biografiích

Metoda jednotné hledání životopisných údajů pro všechny, využití stejnorodých pramenů, práce s kvalitativními charakteristikami.

Metoda orální historie (oral history)

Viz Vaněk, M.- Mücke, P. – Pelikánová, H.: H.: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007.

<http://www.coh.usd.cas.cz/cs/oralni-historie>

- metoda kvalitativního charakteru, v historiografii používaná výhradně v soudobých dějinách, jakož i v sociologii, etnografii a kulturní antropologii
- odvíjí se od techniky záznamu osobního ústního vyprávění a vzpomínek aktérů, svědků a pamětníků minulých událostí a dob
- specifikum: využitelná informace (poznatek, fakt) vzniká za *aktivního* přispění historika – „tazatele“ -, který klade otázky a navozuje téma rozhovoru, a aktéra, pamětníka, svědka událostí – tzv. „narátora“ -, který v osobním rozhovoru (tazatelem zaznamenávaném) odpovídá a bezprostředně a spontánně sděluje své vzpomínky

Cílem:

- získání konkrétních, individuálních a spontánních vzpomínek na historické události, každodenní života v minulosti nebo celkovou souvislost individuálního života ještě žijících pamětníků, které by bez osobního přispění historika-tazatele, byly ztraceny
- doplňuje a za určitých okolností může i nahrazovat informace z nedostatečně dochovaných nebo bádání dosud nezpřístupněných pramenů